

УДК 347.122:351.71

Ю.М. ДЗЕРА, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ЩОДО УЧАСТІ ДЕРЖАВИ У ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ ТА ЇЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Ключові слова: держава, учасник цивільних відносин, суб'єкт цивільних відносин, статус держави, правосуб'єктність держави, загальна правоздатність, спеціальна правоздатність

У науці цивільного права питання щодо правового становища держави складають важливу частину вчення про учасників (суб'єктів) цивільно-правових відносин і завжди викликали велику зацікавленість у цивілістів. Цей інтерес обумовлювався тими особливостями, які іманентно притаманні державі, як суб'єкту права взагалі, і які, відповідно, істотним чином відрізняли державу від інших учасників (суб'єктів) цивільних відносин.

З урахуванням вказаного, вбачається доцільним розглянути теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності, з метою визначення на сьогодні статусу держави як учасника майнового обігу. Дослідження вказаного є актуальним виходячи з того, що визначення правового статусу держави дозволить окреслити межі участі держави у цивільних відносинах.

У науці питання щодо участі держави у цивільних відносинах активно досліджувалися такими видатними науковцями, як: Ю.М. Андрєєв, С.М. Братусь, Ю.Г. Басін, М.І. Брагінський, Є.В. Васьковський, П.П. Виткявичюс, А.С. Довгерт, Д.І. Мейер, Д.В. Пятков, А.А. Пушкін тощо. Проте, на сьогодні досі не існує єдиної, чіткої і обґрунтованої позиції щодо статусу держави як учасника цивільних відносин. Новизна цієї статті полягає у комплексному розгляді концептуальних теоретико-правових підходів щодо ста-

тусу держави як учасника майнового обігу та правосуб'єктності держави, з урахуванням положень, закріплених як у Цивільному кодексі України від 16.01.2003 року № 435-IV (в подальшому – ЦК України), так і Господарському кодексі України від 16.01.2003 року № 436-IV (в подальшому – ГК України). Висновки, зроблені за результатами проведеного аналізу, дозволять нам визначитись як зі статусом держави у разі її участі у майновому обігу, так і зі змістом її правосуб'єктності.

Як відомо, держава є багаторівневим утворенням, до складу якого входить як сама держава Україна, так і Автономна Республіка Крим та територіальні громади. Водночас, ЦК України визначив вказані публічно-правові утворення в якості окремих рівноправних учасників цивільних відносин (ч.2 ст.2 ЦК України). У зв'язку з цим, держава, Автономна Республіка Крим та територіальні громади, будучи самостійними учасниками цивільних відносин, мають різну правосуб'єктність, яка повинна безумовно враховуватися при визначенні меж їх участі у цивільних відносинах.

На відміну від інших учасників цивільних відносин, правовий статус держави визначається спеціальною функцією, що обумовлена її участю у політичній системі суспільства, в якій держава виступає в якості суверену, політичної організації як суб'єкт політичних відносин, а також одночасно - як спосіб організації влади. Тому, саме в цій функціональній якості держава має більшу схожість з муніципальним утворенням, порівняно з іншими учасниками цивільних відносин, котре також є суб'єктом політичної системи і способом організації, але вже на місцевому рівні. Однак, у межах політичної системи правовий статус держави та муніципального утворення суттєво різняться, враховуючи те, що через муніципальні утворення, реалізується місцеве самоврядування, яке займає проміжну позицію між громадянином та державою.

Варто відзначити, що в літературі не існує єдиної точки зору щодо статусу держави та її

участі у цивільних відносинах. Так, із одного боку, наприклад, К.І. Апанасенко [1, с.37], М.І. Брагінський [2, с.135], С.М. Братусь [3, с.93] дотримуються позиції, згідно якої держава як публічно-правове утворення є окремим суб'єктом цивільних відносин. У свою чергу, інші науковці, такі як, наприклад, А.С. Довгерт [4, с.131-133], В.В. Кравченко [5, с.145-148], О.О. Первомайський [6, с.69-71], І.А. Селіванова [7, с.239-242] тощо дотримуються позиції, згідно якої для участі публічно-правового утворення у цивільних відносинах виникає необхідність отримання ним статусу юридичної особи публічного права. Інші вчені, серед яких наприклад, Д.М. Генкін [8, с.110], Є.В. Васьковський [9, с.115], Д.І. Мейер [10, с.154], М.С. Суворов [11, с.87], Г.Ф.Шершеневич [12, с.66] тощо, розглядали державу в якості казни. Існують також й інші позиції.

Сьогодні держава, у розумінні ч.1 ст.2 ЦК України хоча й не є особою, проте є учасником цивільних відносин. Зазначений висновок вбачається можливим зробити виходячи з тлумачення ч.2 ст.2 ЦК України, в якій вказано про те, що учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. При цьому, термін «особи», який у ч.1 ст.2 ЦК України визначений по відношенню до фізичних та юридичних осіб, і не має застосовуватися до держави Україна, Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав та інших суб'єктів публічного права, котрі є лише учасниками цивільних відносин. За загальним правилом, встановленим ч.1 ст.170 ЦК України, держава набуває й здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом.

Держава не є також суб'єктом господарювання (ч.1 ст.8 ГК України). Відповідно до ч.1 ст.2 ГК України учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також

громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. Безпосередня участь держави у господарській діяльності може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України (ч.3 ст.8 ГК України). Таким чином, за загальним правилом, держава не є безпосереднім учасником господарських відносин і може приймати участь у господарських відносинах через органи державної влади, наділені господарською компетенцією, а також суб'єктів господарювання.

Як відомо, у науці цивільного права деякі вчені визначають державу в якості суб'єкта цивільних відносин. Однак у ЦК України вказане поняття відсутнє, а натомість закріплене поняття «учасник цивільних відносин» (ст.2 ЦК України). У зв'язку з цим, очевидним є питання щодо співвідношення понять «учасник» та «суб'єкт» цивільних відносин. На нашу думку, у разі застосування терміну «суб'єкт» цивільних відносин до будь-кого з «учасників», визначених у ст.2 ЦК України будь-яких питань щодо розмежування вказаних понять взагалі не повинно виникати, оскільки, у розумінні ЦК України вказані поняття є тотожними. У той же час, якщо розглядати зміст вказаних понять з урахуванням теорії цивільного права, то є очевидним, що поняття «учасник» цивільних відносин є більш ширшим ніж поняття «суб'єкт» цивільних відносин. Дана обставина передусім пов'язана з тим, що учасником «конкретних» цивільних відносин може бути також «особа», яка не є суб'єктом розглядуваних відносин, зокрема, «третя особа». Враховуючи вказане, вбачається можливим зробити припущення, що вочевидь, при підготовці ЦК України його розробники враховували саме вказану обставину, закріплюючи у ЦК України поняття «учасник» цивільних відносин, до яких у тому числі відноситься й держава.

Не викликає сумнівів, що необхідність участі держави у цивільних відносинах обу-

мовлена тим, що держава для досягнення мети (завдань), яка стоїть перед нею, безумовно потребує визнання можливості приймати участь у майнових відносинах. З огляду на це, держава повинна бути наділені якостями, котрі з одного боку, дозволяють їй приймати участь у цивільних відносинах, тобто, бути учасником цивільних відносин (мати правосуб'єктність). З іншого боку, ці ж якості повинні визначитися з урахуванням особливого статусу держави, наділеної публічною владою, що може самостійно визначати порядок, у тому числі межі власної участі у цивільних відносинах. Крім того, у повній мірі повинні бути враховані права та інтереси інших суб'єктів цивільних правовідносин як юридично рівних учасників, що знаходяться між собою у приватноправових, а не у публічно-правових відносинах.

Саме тому, держава, приймаючи участь у приватноправових відносинах, за загальним правилом, не може використовувати свої публічно-владні повноваження як з метою зміни у власних інтересах приватноправових норм, так і впливу на волю інших учасників, оскільки це може призвести до порушення засад цивільно-правового (майнового) обігу. У зв'язку з цим, держава має виступати у цивільних відносинах на рівних засадах поряд із іншими учасниками і не може, крім встановлених законом випадків, використовувати свої публічно-владні повноваження по відношенню до інших учасників цивільних правовідносин. За порушення встановлених цивільних обов'язків до держави можуть бути застосовані у судовому порядку звичайні засоби відповідальності, оскільки у внутрішньодержавних цивільних правовідносинах держава позбавлена судового імунітету.

Розглядаючи питання участі держави у цивільних відносинах, Д.В. Пятков зазначав, що держава добровільно в силу закону обмежує свої владні повноваження в момент вступу у цивільні правовідносини, при цьому зберігаючи усі ознаки владних повноважень за межами цивільних правовідносин [13, с.58]. У свою чергу, В.П. Звеків підкреслював, що особливі якості правосуб'єктності

держави, які випливають з поєднання в одній структурі як політичної організації, яка наділена владними прерогативами, так і суб'єкта господарювання, не повинні змінювати природу врегульованих цивільним правом відносин [14, с.183].

З урахуванням вказаного вбачається можливим говорити про те, що держава, приймаючи участь у приватноправових відносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин (ст.1 та ст.2 ЦК України), хоча й не втрачає своїх владних повноважень, проте залишається одночасно носієм двох видів правосуб'єктності: адміністративної (публічної) та цивільно-правової (приватної).

Не секрет, що держава як учасник цивільних правовідносин наділена як політичним, так і господарськими правомочностями, незалежно від того чи вступає вона у цивільні правовідносини, чи ні. Саме тому, на думку П.П. Віткявічюса, єдність політичної влади і цивільної правосуб'єктності не позбавляє держави ознак суверена [15, с.72]. У той же час, для того, щоб стати повноцінним учасником цивільних правовідносин, держава повинна реалізувати свою правосуб'єктність, що є можливим при настанні лише певних юридичних фактів.

Основними елементами цивільної правосуб'єктності держави є правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. В силу існуючої правоздатності держава має можливість набувати права та нести обов'язки. Правоздатністю визначається також і те, які саме права та обов'язки може мати держава. Водночас, характер правоздатності держави суттєво відрізняється від правоздатності як фізичної, так і юридичної особи. В теорії права існують різні позиції щодо правоздатності держави. Так, одні вчені вважають, що держава наділена загальною (універсальною) правоздатністю, у зв'язку з чим може мати будь-які права. Наприклад, М.І. Брагінський та В.В. Вітрянський вказують на те, що Російська Федерація, суб'єкти Федерації та муніципальні утворення наділені загальною правоздатністю, а значить, вправі, в принципі, укладати будь-які цивільно-правові угоди.

вори, крім випадків, коли інше визначено законом [16, с.288]. Інші цивілісти, визначають правоздатність держави, як спеціальну. Наприклад, Є.А. Суханов зазначає про те, що правоздатність держави у цілому носить спеціальний, а не загальний (універсальний) характер, в силу чого держава може мати лише ті цивільні права та обов'язки, котрі відповідають їх діяльності й публічним інтересам [17, с.283]. У науці також висловлена думка про те, що правоздатність держави не є загальною або спеціальною, а іншою. Так, зокрема, О.О. Іванов характеризує правосуб'єктність держави як цільову, вказуючи на те, що правоздатність держави впливає з функції носія публічної влади, котру в інтересах усього суспільства виконує держава [18, с.172-173]. Що стосується дієздатності, то вона навпаки надає державі можливість вчиняти через свої органи дій з набуття цивільних прав і покладення у зв'язку цим на себе відповідних обов'язків.

І хоча конструкція правосуб'єктності держави може бути застосована і до інших учасників цивільного права, однак на відміну від них, цивільна правосуб'єктність держави головним чином характеризується наявністю у держави політичної влади як суверена. Саме тому, цивільну правосуб'єктність держави необхідно розглядати в тісному зв'язку з її політичною діяльністю, оскільки вона в більшості випадків використовується державою для здійснення своїх владних функцій. З огляду на це, цивільна правосуб'єктність держави реалізується на підставі заходів, які характерні як для норм цивільного (приватного) права, так і для норм публічного права.

При розгляді правосуб'єктності держави слід також приділити увагу компетенції. За загальним правилом компетенція розглядається як сукупність повноважень держави у тих чи інших сферах суспільного життя. Компетенція держави в основному закріплена у її Конституції, законах та інших нормативно-правових актах, і використовується державою у будь-яких правовідносинах, в тому числі й тих, де владні повноваження держави взагалі не фігурують. Отже, компе-

тенція держави та її владні повноваження є різними правовими категоріями. А оскільки компетенція охоплює в собі можливість здійснення як владних повноважень, так і повноважень не владного характеру, то з огляду на це вбачається, що владні повноваження, які входять до складу компетенції держави, надають такий же владний характер участі держави у цивільних правовідносинах.

Приймаючи до уваги вищевикладене, вбачається можливим зробити висновок про те, що правосуб'єктність держави є особливою, та складається з таких елементів як цивільно-правова правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність) та адміністративно-правова правосуб'єктність (компетенція). При цьому, на нашу думку, віднесення до змісту правосуб'єктності держави елементів влади та підпорядкування не повинно у будь-якому разі ставити під сумнів питання щодо цивільно-правового характеру правосуб'єктності держави, оскільки вступаючи у приватні правовідносини, держава не повинна використовувати свої владні повноваження.

У той же час, в юридичній літературі також зустрічаються й інші думки з цього приводу. Так, зокрема на думку О.О. Пушкіна, твердження про те, що держава в цивільних правовідносинах виступає не тільки як носій суб'єктивних цивільних прав, але й владних повноважень, знімає в повній мірі питання щодо природи таких відносин у якості цивільно-правових, оскільки відносини, що базуються на владі та підпорядкуванні не є цивільно-правовими [19, с.44]. На противагу вказаному твердженню, слід зазначити про те, що сучасне цивільне право в деяких випадках використовує схожі з адміністративним правом методи впливу на суспільні відносини, зокрема відповідальність. З огляду на це, представляється невірним заперечувати цивільно-приватний характер правосуб'єктності держави тільки у зв'язку з тим, що у змісті такої правосуб'єктності присутні елементи владного характеру.

Не дивлячись на те, що держава є особливим учасником цивільних відносин, яка здатна своїми діями навіть змінювати власну

правосуб'єктність, такі зміни не є позитивом і можуть завдати шкоду цивільному обігу. Саме тому, за загальним правилом, встановлення цивільної правосуб'єктності державою не означає, що держава як публічно-правове утворення на власний розсуд без законних на те підстав може змінити або порушити зміст чи об'єм такої правосуб'єктності. У зв'язку з цим, на державу як учасника цивільних відносин, у повній мірі розповсюджуються норми цивільного законодавства, які стосуються порядку їх участі у відносинах, що регулюються цивільним законодавством, у тому числі вимоги по забезпеченню юридичної рівності учасників таких правовідносин.

Варто зазначити про те, що сьогодні Україна, не дивлячись на закріплення терміну «казна» у Основах цивільного законодавства Союзу РСР та республік від 31.05.1991 року № 2211-І, а також проведених дисертаційних дослідженнях [20] щодо необхідності існування такого суб'єкту, відмовилась від закріплення у ЦК України такого утворення як «казна». З урахуванням цього, будь-яке порівняння «казни» та «держави» вбачається некоректним.

Приймаючи до уваги вищевказане, вбачається можливим зробити наступні висновки. По-перше, держава згідно ЦК України є учасником цивільних відносин, а не казною або суб'єктом цивільних відносин. Проте, не дивлячись на те, що держава є учасником цивільних відносин, вона, в силу своєї природи, поряд з цим, має особливий статус, який є відмінним від інших учасників цивільного права. Дана обставина пов'язана з тим, що держава є публічно-правовим утворенням, метою якої є забезпечення публічних інтересів суспільства. У той же час, вказаний публічно-правовий статус у разі вступу держави у цивільні відносини є лише супутнім, і може впливати на майнові відносини, у випадках, встановлених законом. Держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом. По-друге, в силу своєї особливої природи, держава залишається одночасно носієм двох видів пра-

восуб'єктності: адміністративної (публічної) та цивільно-правової (приватної). По-третє, будучи учасником цивільних відносин, держава, за загальним правилом, не є безпосереднім учасником господарських відносин і може приймати участь у господарських відносинах лише через органи державної влади, наділені господарською компетенцією, суб'єктів господарювання, а також у випадках, встановлених законом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанасенко К. Комунальна власність як самостійна форма власності: ознаки, співвідношення з державною формою власності / К. Апанасенко // Право України. - 2005. - № 10. - С. 35-38.
2. Брагинский М. И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях / М. И. Брагинский. - М. : Юрид. лит., 1981. - 192 с.
3. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. - М. : Госюриздат, 1950. - 368 с.
4. Довгерт А. С. Концепція та види юридичних осіб у проекті Цивільного кодексу України / А. С. Довгерт // Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. - К. : Укр. центр правничих студій, 2000. - С. 131-133.
5. Кравченко В. В. До питання щодо законодавчого визначення статусу територіальної громади / В. В. Кравченко // Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 4-5 грудня 2001 р.) / за ред. М. І. Панова. - Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. - С. 145-148.
6. Первомайський О. О. Окремі питання участі територіальної громади у цивільних правовідносинах / О. О. Первомайський // Вісник Хмельницьк. ін-ту регіонального управління та права. - 2003. - № 2. - С. 69-71.
7. Селіванова И. А. Проблемы организационной формы органов местного самоуправления / И. А. Селіванова // Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого

самоврядування : матеріали наук.-практ. акад. (Харків, 4-5 грудня 2001 р.) / за ред. М. І. Панова. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. - С. 239-242.

8. Генкин Д. М. Обзор дискуссии о государственных юридических лицах / Д. М. Генкин // Советское государство и право. - 1954. - № 8. - С. 109-119.

9. Васьковский Е. В. Учебник гражданского права / Е. В. Васьковский. – М. : Статут, 2003. - 382 с.

10. Мейер Д. И. Русское гражданское право. Чтения Д.И. Мейера, изданное по запискам слушателей / Д. И. Мейер. – СПб. : Н. Тиблен, 1861. – Т. 1. - 677 с.

11. Суворов Н. С. Лекции по энциклопедии права / Н. С. Суворов. - М. : Печатня А. П. Снегиревой, 1907. - 130 с.

12. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Т. 1. Введение. Вып. 1 / Г. Ф. Шершеневич. - Казань, 1901. - 335 с.

13. Пятков Д. В. Участие Российской Федерации, субъектов российской федерации и муниципальных образований в гражданских правоотношениях: на примере разграничения публичной ответственности / Д. В. Пятков. - СПб., 2003. - 329 с.

14. Комментарии части первой Гражданского кодекса Российской Федерации / под ред. Брагинского М. И. – М. : Ред. журнала «Хозяйство и право», Фирма «СПАРК», 1995. - 597 с.

15. Витквявичюс П. П. Гражданская правосубъектность Советского государства / П. П. Витквявичюс. – Вильнюс : Мантис, 1978. - 208 с.

16. Брагинский М. И. Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. - М. : Статут, 1998. - 848 с.

17. Гражданское право : учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. - Изд. 2, перераб. и доп. - М. : БЕК, 1998. - Т. 1. - 682 с.

18. Гражданское право : учебник. - Часть 1 / под. ред. А. П. Сергеева и Ю. К. Толстого. - М. : Проспект, 2005. - 765с.

19. Пушкин А. А. В.И. Ленин об экономической роли Советского государства и вопрос о гражданской правосубъектности государства / А. А. Пушкин // Вопросы государства и права. - М., 1970. - С. 44.

20. Ямковий В. І. Казна як суб'єкт цивільних правовідносин: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Ямковий Владислав Іванович. – Х., 2006. - 201 с.

Дзера Ю. М. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності / Ю. М. Дзера // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 66–71 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10djmtip.pdf>

Проаналізовано і розкрито теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах, визначено статус держави як учасника цивільних відносин, а також розкрито питання правосуб'єктності держави.

***

Дзера Ю.Н. Теоретико-правовые подходы, в отношении участия государства в гражданских отношениях и ее правосубъектности

Выполнен анализ и раскрыты теоретико-правовые подходы в отношении участия государства в гражданских отношениях, определен статус государства как участника гражданских отношений, а также раскрыты вопросы правосубъектности государства.

***

Dzera Y.M. Theoretic and Legal Approaches Regarding Participation of State in Civil Relations and Its Legal Personality

The analysis is made and discloses theoretic and legal approaches of State participation in civil relations, defines the status of State as participant of civil relations, and also discloses issues of legal personality of State.